

TÜRKİYE'YE MATBAANIN GEÇ GİRİŞİNİN SOSYAL - PSİKOLOJİK SEBEPLERİ*

İsmet BİNARK

Matbaa memleketimize, Batı'da tatbik edilip benimsendiği tarihten iki yüz küsur yıl geç girmiştir. Ancak, bunun çok çeşitli sebepleri olduğu muhakkaktır. Günümüze kadar, matbaanın Türkiye'ye geç girmesi ile ilgili olarak çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Lâkin bunların çoğunda, matbaanın memleketimize girmesinin hoş görülmeyip karşı konulduğu devrin ve muhitin, muayyen bir tavrın ve dünya görüşünün neticesi olan düşüncesine, yaşama nizâmına inilmediği içindir ki, ileri sürülen görüşler kanaatimizce birçok yönleri ile eksik kalmıştır. Türkiye'ye matbaanın girmesini önlediği ileri sürülen sebepleri bu bakımdan, değişik bir açıdan tekrar süzgeçten geçirmeyi, Türk kitapçılık ve kültür tarihi yönünden faydalı görmekteyiz.

Matbaanın Türkiye'ye geç girmesi sebeplerinden birisinin, bizat İslâm dininin kendisi olduğu hâkim bir görüş olarak zaman zaman ileri sürülmüştür. Basım sanatının memleketimize geç girişinin teknik, iktisadî, içtimai ve siyasi yönleri üzerinde ise fazlaca durulmamıştır.

Milletlerin maddî ve manevî oluşlarının ve deruni maceralarının tahlil ve terkibine varabilmek için, askerî ve siyasi grafiğinden çok, içtimai, iktisadî, hukukî, dinî, kültürel, etnik şart ve nizâmların seyrini takip etmek lâzımdır.

Tarihin ışığı altında her hangi bir hükme ve neticeye varabilmek için, insanoglunun sırtından çok yük atması, yüzyılların tabakalaştırdığı hüküm ve bilgi yığınlarını sık elekten geçirmesi lâzımdır. Tâ ki peşincilik taassubuna karşı koymak mümkün olabilsin ve böylelikle de bir milletin geçmişi üstüne yapılan tahlil, müşahade ve tesbitler, sığ ve tek taraflı fikirlerden veya götürü pazar asabiyetlerden değil, realitelerin acı ve tatlı zemininden doğsun.

(*) VIII. Türk Tarih Kongresi'ne (11 - 15 Ekim 1976 - Ankara) sunulmuş olan tebliğin, yeni ilâvelerle genişletilmiş şeklidir.

Sadece matbaa konusunda değil, İslâmiyetin bilgi sahasındaki bütün ilerlemelere mâni teşkil ettiği de defalarca ifade edilmiştir. Ancak bütün bu iddialar yersiz olup, hiç bir ilmi değer taşımamaktadır. Zira, Türk - İslâm kültür ve medeniyeti tarihinin derinliklerine nüfuz ederek, muhtelif devirlerdeki seyrini yakinen tetkik edersek, İslâmiyetin bilginin üstünlüğü hakkında veciz esaslar koyduğunu ve her zaman ilerlemeyi teşvik etmiş olduğunu görürüz. Her dinden ziyade ilim ve akıl ile anlaşma kabiliyetinde olan İslâmiyet, yüzyıllar boyu bu özelliğini muhafaza etmiş, ilim, felsefe, fikir ve sanat adamları yetiştirmiştir. Ele aldığımız konunun daha iyi aydınlanması ve işaret edeceğimiz hususlar ışığında daha iyi değerlendirilmesi bakımından, bu noktaya ana hatlarıyla de olsa, temas etmekte fayda vardır.

Söyle ki, İslâmiyet Türk cemiyetine her konuda ve her müessesesinde tesir etmiştir. İslâmiyetin Türk cemiyetinin millî bünyesi üzerindeki en önemli tesiri şüphe yok ki, Türk milletinin millî varlığını koruması olmuştur. İslâmiyetin kabulü Türkler'e yeni bir ruh ve kuvvet vermiş, Asya steplerinden Avrupa içlerine kadar uzanan büyük ve uzun ömürlü imparatorlukların kurulup yaşamasında başlıca sebeplerden birisi olmuştur. Bundan daha önemlisi, İslâmiyetin ortaya koyduğu prensiplerin millî bünyelerine uygun olması sebebiyle, Türkler varlıklarını koruyabilmişlerdir. İslâmiyet, Türk cemiyetinin millî varlığını, milliyetini, örf ve âdetlerini yüzyılların yıkıcı tesirlerinden koruyarak selâmete çıkmasında müessir olmuştur. Bunun yanı sıra diğer ırk, din ve dillerin Türklük mihrakı etrafında erimesini de, Türkler yine İslâmiyete borçludurlar.

Buna karşılık, İslâmiyet de bugünkü varlığını, kudret ve kuvvetini Türklüğe medyundur. Türklerin İslâm dinine ve dolayısıyla onun kültür ve medeniyetine hizmetleri pek büyük olmuştur. Türkler, İslâm dünyasına inmesi mukadder olan ağır darbelere mukavemet edebilecek ve hâttâ İslâm dinini evvelce yayılmadığı yerlere götürece kadar kuvvetli yeni bir siyasî ve içtimâî nizâm kurmuşlardır. Batı'dan Haçlıların ve Doğu'dan Moğolların yarattığı çifte tehlikeyi karşılayıp yok eden ve İslâm ülkelerini iki defa istilâdan kurtaran Türk orduları olmuştur. Bizanslı eski düşmanını mağlûp ederek, önce Anadolu'yu daha sonra İstanbul ve Balkanları İslâmiyete kazandıran da yine Türk silâhlarıydı.

İslâmiyeti, kendilerine yeni ve müspet hamleler hazırlayan yüksek ve mükemmel bir dünya görüşü, geniş tolerans, kusursuz bir nizâm ve sarsılmaz bir iman şeklinde gören Türkler, onunla manevî cephelerini tamamlamış ve biçime sokmuşlardır.

Türklükle bu derecesine, sökülmemecesine kaynaşan İslâmiyet, kitaba, okumağa ve ilme çok büyük değer veren bir dünya görüşüne sahipti. Bu dinin, kendi peygamberine ulaştırdığı ilk emri «Oku!..» olmuştu. Ayrıca bu dinin peygamberinin, müslümanları bilgi kazanmağa teşvik eden söz ve buyrukları; Türk - İslâm dünyasında, ilmi ufkun genişlemesine ve netice olarak da, dini kitapların yanı sıra edebî ve ilmi kitapların çoğalmasına, büyüklü küçüklü kütüphanelerin, ilim müesseselerinin ve ocaklarının kurulmasına sebep olmuştur. Bilgi ve hikmeti müminin yitik malı addeden, bilene öğrenenden başkasını kendisinden saymayan İslâm'ın peygamberinin bilgiden maksadı, hiç şüphe yok ki, yalnız dini bilgiler değildi; devrinin ve gelecek devirlerin bütün bilgileriydi.

İslâm dünyasında ilmi her şeyden üstün tutan bir dünya ve ahiret görüşü, gerçek âlimlerin yetişmesine, ilmin ilerlemesine imkân vermiştir. Bir taraftan hadis, fıkıh, tefsir, mantık ve linguistik gibi içtimai ilimler ilerlerken, diğer taraftan da; tıp, kimya, astronomi, cebir, trigonometri, ziraat gibi bugünkü maddi ve teknik medeniyetin dayandığı tecrübi ilimlerin temellerinin ilk taşları ve harcı atılıyor, Doğu'dan Batı'ya İslâm kültür ve medeniyeti yayılıyor. Bu kültür ve medeniyet sadece bilinenleri derleyip, toparlayıp aktarmıyor, bilinmeyene doğru keşif ve seferler de yapıyordu.

İslâmiyet hakkında pek yumuşak ve müsamahalı fikirleri olmadığı bilinen Comte de Gobineau bile, *Les religions et les philosophes dans l'Asie Centrale* (Paris, 1865) adlı eserinde şöyle demiştir :

«... Muhammed doktrininin fikri gelişmeleri doğrudan doğruya engellediğini isbat etmek isteyenlerin düşüncelerini kabul etmek çok güçtür. Bu fikrin aksi daha büyük bir kolaylıkla müdafaa edilebilir. —Bilginlerin mürekkebi şehitlerin kanından daha kıymetlidir.— formülünü ifade etmiş olan bir dinin, insan zekâsının çalışmasına karşı olduğu söylenemez. Muhakkak olan bir şey varsa o da, Muhammed'in daha ilk günlerde bizzat ortaya atmış olduğu araştırma, münakaşa ve tenkit ruhunun asla kaybolmamış bulunmasıdır.»⁽¹⁾

Kur'ân-ı Kerim birçok yerinde hayatta müslümanların yaşayışına kılavuzluk edecek olan eşyanın fikren tanınması (yani ilim) meselesi üzerinde ısrarla durmuştur. Kur'ân-ı Kerim'in insan anlayışı madde ve ruhtan ibaret olan geleneksel felsefi anlayışa uygundur.

(1) Haydar Bammat. *İslâmiyetin manevî ve kültürel değerleri*. terc. ed. : Bahadır Dülger. Ankara, 1963. 79. S.

Kur'an'a göre de insan madde ve ruhtan meydana gelen bir varlıktır. Kur'an-ı Kerim bilgiyi üçe ayırmaktadır. Birinciye ilim, ikinciye zan ve üçüncüye yalan ve yanlış bir tahmin anlamına Hars demiştir. Kur'an-ı Kerim'de geçen ilim sözü kesin bilgi anlamındadır. Kur'an müşahadeye önem vermekte olduğu gibi, duyularla beraber akli da zikretmeyi ihmal etmemektedir.⁽²⁾ Kur'an'da müşahade ve akla dayanan bilgiye ilim denmiştir. Bu bakımdan, İslâmiyet ile bilginin bağdaşamıyacağı fikri üzerinde durmak mânasızlık olur. Böyle bir iddia, İslâm dininin esaslarına aykırı olacağı gibi, tarihi tecrübenin de tamamen aksi olacaktır.

Bu arada, İslâm kültürünün Hıristiyan Avrupa'ya ayrıca nasip verdiğini de unutmamak gerekir. Hıristiyan Avrupa, İslâm dünyası ile aralarında devam edegelmiş olan dinî ayrılığa rağmen, uzun bir müddet İslâm kültürü ile beslenmekten geri kalmamıştır. Madde - ruh muvazenesini kurarak eski çağ kültürlerini, yeni ve yüksek bir medeniyet senteziyle, yeni çağlara ulaştırma şerefi Hıristiyanlara değil, İslâmiyete ve onun kültürüne aittir.

Bilindiği gibi, Batı medeniyeti, Rönesans'tan önce ve sonra olmak üzere, karakter itibarıyla birbirinden farklı iki şekil gösterir. Birincisinde din ve hukuk müesseseleri mevcut, fakat müspet ilim yoktur.

Esasen bu devirlerde Hıristiyan dünyası teoloji ve felsefeden bağımsız bir bilim hayatına sahip değildir. Kilisenin gözünde en yüksek, en geçerli ve lüzumlu bilim teolojidir; öteki bilimler de ancak Hıristiyanlığın hakikatlerini dünyaya yaymak üzere teolojinin hizmetine girdikleri ölçüde değerli ve meşrudurlar. IX. Gregorius'un dediği gibi, bütün bilimlerin başta felsefe olmak üzere —teolojiye hizmet ettikleri ölçüde Hıristiyanlar tarafından öğrenilmelerine izin verilebilir—.⁽³⁾

Rönesans ise, müşahade vasıtasıyla, eksik olan müspet düşüncüyü katarak onu tamamlamış, Batı medeniyetini hayrete şayan bir dinamizmle mücehhez kılmıştır. Fakat müşahade, tecrübe, bir kelime ile müspet ilim nereden gelmiştir? Batı dünyası, XV. yüzyıla kadar bunları kendiliğinden yaratmak şerefine ulaşmamışken, daha sonra, iki yüz yıllık bir devre içinde Batı esprisi adetâ fıskırır-casına nasıl ortaya dökülmüştür? Bütün bunların başlıca sebebi,

(2) Hüseyin Atay. «Kur'anda bilgi teorisi». Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XVI. C., 1968, 166-167, 170. S.

(3) Hüseyin Batuhan. *Batıda tolerans fikrinin gelişmesi, I. (Ortaçağ sonuna kadar)*. İstanbul, 1959. 206. S.

Sicilya, Endülüs ve Haçlı Seferleri yoluyla Avrupa'nın İslâm dünyasını, tefekkür ve müspet ilimleriyle tanıyarak kendine aktarmasıdır.⁽⁴⁾

Batı medeniyeti yalnız Yunan ve Hıristiyan düşüncesinin değil, İslâm tefekkürünün de tesirlerini fazlasıyla taşımaktadır. Öyle ki, «... 16 ve 17. asırlara kadar İslâm medeniyetinin müspet ilimlere taallük eden ana kitapları Avrupa üniversitelerinde, lâtince tercümeleriyle, tedris kitapları idi. Fârâbi, İbni Sinâ, Harezmi, İbni Bâce gibi bir çok İslâm filozof ve âlimleri, isimlerinin Avrupa dillerinde aldığı şekilleriyle, Avrupa medeniyetinin malı olmuştur. İbni Rüşd müslüman dünyasında sadece bir filozoftur. Avrupa'da ise aynı zamanda bir felsefi mektebin, bir fikir cereyanının (Averroisme: İbni Rüşdcülük)⁽⁵⁾ da kurucusudur. Rönesansın meşhur mütefekkirlerinden Bacon - Yunan medeniyetini öğrenmek istiyorsak İslâm medeniyetini tanımak, Aristo'yu anlıyabilmek için de İbni Sinâ ve İbni Rüşd'ü tetkik etmek ve binaenaleyh arapçayı öğrenmek mecburiyetindeyiz - diyordu.⁽⁶⁾

İslâmiyetin bilgi sahasındaki ilerlemelere mâni olduğunu iddia edenler; Batı'nın ilim, tıp, matematik, coğrafya ve felsefe sahaslarında müslüman âlimlerden ettikleri geniş istifadeyi pek güç izah edebilirler. Müslümanlarla doğuşmek üzere Filistin'e giden haçlılar, müslümanların harp ve hükümet tarzı, sanat ve edebiyatı hakkında öğrendikleri yeni bilgilerle memleketlerine dönmüşlerdir. Ayrıca haçlılar Doğu'da, o zamana kadar bilmedikleri yeni mamuller ve mallar görmüşler ve Batı'nın henüz cahili olduğu bir teknikle karşılaşmışlardır. Doğu memleketleri mamullerinin kesif bir şekilde Avrupa pazarlarına akması, ziraatte, sanayide ve el sanatlarında yeni usullerin kabul edilmesi, Haçlı Seferlerinin en güzel neticelerinden biri olmuştur. Ticarete büyük ilerleme görülmüş, Avrupa'nın iktisadi hayatı büyük bir değişiklik geçirmiştir. Avrupa'nın bu seferlerden en büyük kazancı, kültür sahasında çıktığı aydınlık olmuştur. İslâm medeniyeti ile karşı karşıya gelen Avrupa, karşılaştığı bu medeniyetin çehresinde, kendi cehalet ve taassubunu görerek silkinip, uyanmıştır.

(4) İbrahim Kafesoğlu. «Türk medeniyeti ve Batıya tesirleri». Türk Yurdu, I. C., 1. Sayı, 1959, 23. S.; «Ortaçağ Türk-İslâm dünyasında ilim ve Batıya tesirleri». Türk Yurdu, II. C., 8. Sayı, 1960, 17-21. S.

(5) İbni Rüşd'e Batı'da Averroës denildiği için, İbni Rüşd felsefesine de bu ad verilmiştir.

(6) Osman Turan. *Türkiye'de mânevî buhran, din ve lâiklik*. Ankara, 1964, 176-177, S.

Avrupa'nın medeniyet beşiği diye baktığı Atina'da, mevcut kalmış fikir kırıntıları, Bizans İmparatoru Jüstinyen'in Atina felsefe mektebini kapatmasıyla imha edilmiş oluyordu. Bu durum karşısında Avrupa, medeniyet cephesinden kısırlaşmış, çoraklaşmıştı. Doğu'da ise, doğan İslâm medeniyeti her tarafa ışığını yaymağa hazır bir faaliyet içinde bulunuyordu.

Batı skolastiğinin (yani felsefesinin) Rönesans öncesi ve sonrası olmak üzere karakter itibariyle iki farklı şekil arzettiğini daha önce belirtmiştik. VI. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar devam eden birinci skolastik, esas itibariyle teolojiden ibarettir. XII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar devam eden ikinci Batı skolastiğine Avrupa'nın Birinci Rönesansı da diyebiliriz. Avrupa, XVI. yüzyılda büyük Rönesansına girmeden önce bu birinci rönesansın dört yüz yılı içinde İslâm ilim ve felsefesinin çiraklığını geçirmiştir. O uzun çiraklık olmasaydı, XVI. yüzyılda bşalayan o yaratıcı rönesansına herhalde giremezdi.

Kültür ve medeniyet tarihinde böylesine bir misyona sahip, ilme, müspet dünya görüşüne ve ilerlemeğe müstesna bir önem vererek, her hal-ü kârda cemiyetlerin ve fertlerin fikrî gelişmelerini teşvik etmiş olan İslâmiyetin, matbaa teşebbüsünü dine aykırı bularak reddetmesi düşünülemez. Bu ancak, İslâmiyeti bilip anlamaktan uzak, ilim ve kültürden mahrum, dine bağlı olduğunu zanneden bir zümrenin, din ile temelden tenakuza düşerek, o dinin müspet ilim ve dünya görüşünü, kısaca mahiyetini değerlendirememesinin neticesi olabilir.

Matbaanın Türkiye'ye girmesine mâni olan İslâm dini değil, din adına hareket ettiğini zanneden bir zümrenin İslâm'daki müspet ilmi düşüncüyü yczlaştırarak, halkın üzerine koyu bir taassup bulutunun çökmesine sebep olmaları ve Türk - İslâm cemiyetinin bu ve buna benzer yöndeki gelişmelerine set çekmeleri olmuştur. Bu konu ile ilgili olarak, şahsî ve küçük menfaatleri uğruna, bir milletin zararına olacak hareketleri yapmaktan çekinmeyen, taassup ve gaflet içindeki bir zümrenin açık ve kapalı mücadelesini de şüphesiz dikkate almak lâzımdır. Kendi menfaati adına, kitle menfaatini feda eden böyle bir zümrenin mevcudiyeti, bu devrin gerçekleri arasındadır. Milli kültür ve şuura yabancı ve muzaffer Avrupa'nın manevî nüfuz ve istilâsına karşı mukavemet etmek isteyen bu taassup, üstelik cemiyetin manevî nizâmını koruma endişesiyle de beslenmiştir.

Burada üzerinde önemle durulması gereken husus, cemiyetin manevî nizâmını koruma endişesiyle hareket eden, şuurlu veya in-

siyakî olarak beslenip, müdafaa durumuna geçen bu kuvvetin taassup perdesine büründüğü veya böyle bir mânada kullanıldığıdır.

Ancak, en ileri cemiyetlerde bile içtimai, dinî ve siyasi cereyanların ve değişmelerin, belli bir derecede bir taassup yaratması gayet tabii iken, köklü ve yerleşmiş an'anelere sahip bir cemiyet içersinde, bu ve benzeri fikir ve hareketler, yenilikler karşısında yabancı tesirlere karşı ciddi bir tepki beklememek de normal sayılmalıdır. Esasen böyle bir kayıtsızlık hayatiyeti değil, bir ölüm halini ifade eder.⁽⁷⁾

Bununla ilgili olarak, matbaanın Türkiye'ye geç girmesi sebeplerini kanaatimizce şu noktalarda aramak gerekecektir. Bilindiği gibi, «Garp medeniyeti, Yunan - Lâtin kültürü çevresi içinde meydana gelmiş bir hıristiyan medeniyetidir... Garp medeniyetinin bir hıristiyan medeniyeti olduğu, esas unsurlarından birisinin de bu din tarafından temin edildiği fikri şüphesiz doğrudur».⁽⁸⁾

Her ne kadar, Batı medeniyetinin müspet müesseselerinden faydalanmak, teknik keşiflerinden yararlanmak, Hıristiyanlık esaslarını benimsemek mânasına gelmezse de, daha çok dinî insan olan, muayyen bir nizâma ve dünya görüşüne sahip o devir insanının, Hıristiyan dünyasından gelen her çeşit hareketi hoş karşılamayıp ona karşı böyle direnmesini, o devrin dinî düşünce ve duyguları ışığında, o devir insanının içtimai bünyesinde ve ruh yapısında, bir bakıma tabii görmek icabedecektir.

Bir diğer nokta da; bir cemiyetin eski ve köklü yaşayışından gelen birçok alışkanlıklara, ölçülere bir takım değişme zorlukları karşısında, kolaylıkla din icabı imiş gibi bir hüviyet kazandırıldığıdır. Bir cemiyette bir takım yeniliklere yönelme başlayınca, o zamana kadar açıkca din şemsiyesi altına sokulmamış birçok hareketler ve bunların tabii neticeleri, bu şemsiye altında toplanmağa başlar. Hıristiyanlığın Katolik kilisesi, dünya işlerine geniş ölçüde karışma davranışı içindedir. Bunu, Katolikliğin dünyada mutlak üstünlüğünü sağlamak için yapar. Protestanlık mezheplerinin çoğu ise, bunun aksine dinin dünya işlerinden uzak tutulmasını ister. Demek oluyor ki, dinî ve dünyevî arası ayırımlar bir takım kaypaklıklar göstermektedir. Esasen tarihin pek uzun bir dönemi boyunca insan topluluklarının hemen hepsinde, içtimai hayatın sınırlarıyla

(7) Osman Turan. a.g.e., 68. S.

(8) Mümtaz Turhan. *Garblılaştırmanın neresindeyiz?* İstanbul, 1961. 20. S.

dini hayatın sınırları birbirinden ayırdedilemeyecek kadar içiçe girmiş durumdadır.

Bizde, Batı'dan gelen yenilik hareketlerine karşı gösterilen tepkiler daima dini bir hüviyete sokularak gösterilmiştir. Batılı müşahitler, Hıristiyanlık dininden başka bir dinde olan cemiyetlerde gösterilen bu tip davranışları, daima dini tepki olarak görme fikrinde dirler. Yenilik hareketlerine karşı Türk cemiyetinde gösterilmiş olan tepkilerin, hâdiseleri incelemeden ve tahlil etmeden, dinden ya da din adamlarından geldiği yolundaki yanlış kanaat, Batılı müşahitlerin yazılarında kendini açıkça gösterir. Nitekim, matbaa konusunda da Batılılar meseleye bu noktada ağırlık kazandırmışlardır.⁽⁹⁾

Konuya bütün bu sıraladığımız hususların dışında, bir de şu açıdan bakmak icabedecektir. Bilindiği gibi, İbrahim Müteferrika'dan önce matbaa Türkiye'de bilinmekteydi. Bilinen, İstanbul'un fetihini müteakip matbaacılığın Musevilerce başlatıldığıdır. Matbaacılığın önce Museviler arasında, daha sonra Rumlar ve Ermeniler arasında ne gibi düşüncelerle ilgi gördüğü, ne gibi hâdiselere yol açtığı üzerinde durulursa, gerek Osmanlı devlet adamları gerekse halk arasında buna tepki gösterilmesinin sebepleri ve dolayısıyla Türkiye'ye matbaanın geç girişinin dini değil, siyasi sebeplere dayandığı görülecektir.

İbranice kitap basımının, İspanya'da zorla Hıristiyanlaştırılan ve Marrano diye adlandırılan Musevilerin, Portekiz'de yeniden eski dinlerine dönenlerden çoğunun Türkiye'ye, bazılarının da İtalya yoluyla İstanbul ve Selânik'e gelip yerleştikleri bilinmektedir. Eski dinlerine dönen Marrano'lar arasında Hıristiyanlıktan kalma akidelerin kaldırılması Museviliğin yeniden canlandırılması gibi düşüncelerin Musevî matbaacılığı üzerinde büyük tesiri olmuştur. Musevî matbaacılığı, henüz matbaacılığı almamış olan Ortodoks Hıristiyanlara değil, XVII. yüzyılda Osmanlı toprakları üzerinde kesif bir dini propaganda başlatmış olan Katoliklere karşı direnişin de tesiri altında kalmıştır. Matbaanın 1665'den önce başlayan Musevî messianizminin ortaya çıkışında da rol oynadığı sanılmaktadır. 1648'de Sabatay Zevi adlı İzmirli bir Musevî, kavmini kurtuluşa götürecektir Mesih olduğu iddiasıyla ortaya çıkmıştır. Onun başlattığı bu akım, Musevî cemaatinin hahamlarını ve Osmanlı hükümetini huylandırmış, Katolik misyonerlerini kızdırmıştır. Sabatay Zevi 1665'de Padişah önünde muhakeme edilmiş, kendine yöneltilen bütün suçlamaları reddeden Zevi, müslümanlığı kabul ederek kurtulmasını

(9) Niyazi Berkes. *Türkiye'de çağdaşlaşma*. Ankara, 1973. 17-18, 25-26. S.

bilmiştir. Matbaanın Ortodoks Hıristiyanlar arasında yol açtığı dini tartışmaların da siyasî bir takım neticeleri olmuştur. Ortodoks Patriği Kyril Lukaris Protestanlığın, özellikle Kalvinizmin tesiri altında yeni bir kilise reformu yapmaya kalkışmış, taraftarlarından Nicodeme Metaxas'a, Protestan Hollanda ve İngiliz elçilerinin yardımı ile Londra'dan getirtilen bir matbaa kurdurulmuştur. Bu matbaada Katolik doktrini ve papalık aleyhine risaleler basılmıştır. Patriğin başlattığı bu akımın Kalvinist olmaktan çok, Arius ve Unitarius⁽¹⁰⁾ inançlarını getireceği korkusu, hem Ortodoks kilisesini, hem Ortodoksları Katolikleştirmek isteyen Katolik kilisesini ürkütmüş, bunun üzerine Cizvit faaliyetlerin ve Katolikliğin koruyucusu Avusturya ve Fransa elçilerinin baskılarıyla Patrik Lukaris Rodos adasına sürülmüş, matbaası da kapatılmıştır. Matbaa, Ermeni cemaati arasında da buna benzer anlaşmazlıklar ve çatışmalar yaratmıştır. Ermeniler arasında Katolik propagandası, bu propagandaya karşı Osmanlı hükümetinin XVII. yüzyıldaki direnişinin kırılmasından sonra, XVIII. yüzyılda matbaanın tesiri ile büsbütün güçlenmişti. Katolik olan Ermeniler kilise değiştirmekle Fransa'ya kapitülasyonlarla tanınmış olan hak ve muafiyetlerden faydalanmış olacaktı. 1698'de İstanbul'da açılan Ermeni matbaasında çok sayıda Ermenice Katolik propaganda risaleleri basılmıştır. Bu hareketlerde Ermeni Patriğinin de rolü olduğu muhakkaktır. Cemaat içinde çıkan kilise anlaşmazlıklarını ortadan kaldırmak üzere Osmanlı hükümeti 1701'de Ermeni matbaasını kapatmıştır. 1740 kapitülasyonlarından sonra, Ermeniler arasında Katolikliğe geçiş hızlanmıştır. Bu durum yalnız İstanbul'da değil, Ankara, Halep, Şam gibi önemli ticaret merkezlerinde de kendini göstermiştir. Görülüyor ki, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Musevî ve Hıristiyan cemaatlerin dini işlerinde görülen sarsıntıların bir takım siyasî neticeleri olmuştur. Osmanlı devlet adamlarının matbaa fikrine ve teşebbüsüne karşı gösterdikleri siyasî tepkiyi, bütün bu tarihi hadiselerin ışığında değerlendirmek gerekir.⁽¹¹⁾

Bir diğer mühim sebep de; Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli müesseseleriyle çöküşü devrine kadar, Türkler'in Batı'ya siyasî, askerî, fikrî, iktisadî üstünlüklerini kabul ettirmiş olmalarıydı. Dolaylı-

(10) Teslis (Baba, oğul ve kutsal ruh) inancını reddeden, İsa'nın tanrılığını kabul etmeyen, tek tanrı inancına bağlı, İspanya'da Michael Cervetus'un başlattığı Hıristiyanlığa aykırı düşen inanç.

(11) Niyazi Berkes. a.g.e., 55-57. S.; İstanbul'da Yahudiler elindeki matbaanın faaliyetleri için bk. : Bodrumlu Avram Galânti. *Türkler ve Yahudiler*. İstanbul, 1928, 7, 109. 160. S.

sıyla, bunca yüzyıldır üstün olduğu Batı'dan, velev ki kendisi için müspet mânada da olsa faydalanmak ve tesirlerine boyun eğmek Türk cemiyetine son derece ağır gelmiştir. Buna daha önce temas ettiğimiz hususlar da eklenirse, sadece matbaa konusunda değil, diğer müspet medeniyet mahsullerinin ve teknik keşiflerin benimsenmesine karşı olan bu yöndeki direnişin sebebi kendiliğinden açıklık kazanır.

«Osmanlılar, XV inci asırdan beri, Avrupa'nın bazı sanat, teknik ve coğrafi bilgilerini almakta bir kusur işlememişlerdir. Fakat bu teknik ve kültürel temaslar çok mahdut olup, Orta Avrupa'da ve Akdeniz havzasında Avrupalılar ile yan - yana yaşayan Türkler mânen onlardan çok uzak bulunuyor; İslâm ve Hıristiyan dünyaları arasında mevcut demir - perde XVII inci asırda inhitat psikolojisi ile, gittikçe daha da kalınlaşıyordu».⁽¹²⁾

Yükselme devrinde, her yönden çağdaş milletlerden üstün, büyük, kudretli ve ileri olabilme mucizesini göstermiş olan Türkler, bu üstünlüklerini yalnız bilek gücünden ve kılıç kuvvetinden almamışlardır. Bu mucizenin sebeplerini, birçok Batılı tarihçinin ileri sürdüğü gibi, kılıç kuvvetinde, şiddet ve baskıda aramak, Hıristiyan dünyasının Türk âlemine karşı beslediği taassup ve kinin şuurlu, şuursuz bir tezahüründen başka bir şey değildir. Türk cemiyetinin sahip olduğu «... kültür yüksekliğidir ki ona büyük, geniş ülkeleri idare etmek kudretini vermiştir. Eğer o kültürün her sahasında zamanının en yüksek derecesinde olmamış olsa idi, medeniyetin türlü çemberinden geçmiş olan ülkelerde hâkim olabilir miydi?»⁽¹³⁾ O kültür ve medeniyetin kudret ve kuvveti, «... ileri bir zihniyetle, karşı-sındaki kavimlere üstün olabilecek tarzda siyasî, askeri, fikri ve iktisadî müesseselerde medenî bir seviyede olmasındadır.»⁽¹⁴⁾

Batı'dan gelen tesirleri bir yenilmezlik fikrine sığınarak uzun bir müddet reddeden Türk - Osmanlı cemiyeti, aslında bu yenilmezlik fikrinin mağlûbu olmuştur. Osmanlı Türklerinde zafer alışkanlığı âdeta an'aneleşmiş bir hâl almıştı. Askerî ve siyasî gelişmelerine paralel olarak, kültür ve medeniyette de gelişmiş ve ilerlemişlerdi. Sonraları zaferlerin mağlûbiyetlerle yer değiştirmesiyle, gerek devlet ve gerekse halk, bu her sahada muzaffer olmak alışkanlığını uzun müddet elden bırakamamıştır.

(12) Osman Turan. *Türk cihân hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, II. C. İstanbul, 1969. 221. S.

(13) Afetinan. «*Türk - Osmanlı tarihinin karakteristik noktalarına bir bakış*». *Tarih üzerine inceleme ve makaleler*. Ankara, 1960. 123.S.

(14) Afetinan. a.g.e., 243. S.

«Viyanaya bozgununa kadar zaferlerle dolu, uzun ve şanlı tarihi boyunca Avrupa kıtasında tek ciddi bir mağlûbiyet tanımayan, karada ve denizde asırlarca rakipsiz bir surette hâkim olan, tahtından kırallar indirip, hükümdarlar nasp ve himaye eden bir imparatorluğun garp âlemi karşısındaki psikolojik atitüdü sadece üstünlük duygusu ile vasıflandırılabilir. Bunlar, şüphesiz mağlûbiyette âmil olmuşlardı; fakat asıl sebepler değillerdi. Asıl sebep, Osmanlı İmparatorluğunun farkına varmadan düşmanlarının maddeten ve manen kuvvetlenmiş, inkişaf etmiş, bilhassa medeniyet bakımından ilerlemiş olmalarında idi.

Garp dünyası karşısında hezimet Osmanlı cemiyeti için mukadderdi. Uzun, devamlı ve yıpratıcı harplerden yorgun, perişan, ümitsiz ve bitkin bir halde Lâle Devrine giren Osmanlı devlet adamları, artık garbın üstünlüğünü, hiç olmazsa müphem bir şekilde muayyen sahalarda kabul ediyorlardı. Fakat ne bunun sebeplerini ne de kendi zaaflarını giderecek çareleri bulacak vaziyette idiler. Bu ve onu takip eden devirlerde Osmanlı cemiyeti garp âlemi karşısında âciz ve çaresizdir. Ne kendi zaaflarının sebeplerini ve bunları gidermenin çarelerini, ne de ... garbın üstünlük sebeplerini anlayacaklardır. İşte bu iki katlı acz ve çaresizlik içinde asırlarca bocalayıp duracaktır».⁽¹⁵⁾

XVIII. yüzyılda, III. Sultan Ahmed'in, Nevşehirli İbrahim Paşa ile anlaşarak, zevk terennümlerine sahne olacak Lâle Devrini açması, bazılarınca bir rönesans hareketi olmuştur. Esasında bu maddî hazlar saltanatının, bir paşa ile bir padişah tarafından kabullenmesi ve halktan da esirgenmemesidir. Bu zevk ve safa devri, memleketimizde, matbaanın açılmasından başka, ruh âleminde bir hâdise, bir beyin hareketi kaydetmemiştir.⁽¹⁶⁾

Esasen daha XVI. yüzyılın sonlarında çöküntü başlamıştı. XVII. yüzyılda kendini kuvvetle hissettiren bir içten çürüyüş, sonraki yıllarda daha da hızlanacaktır.

Osmanlılarda siyasi yükselişe paralel olarak, idare, hukuk ve güzel sanatlarda görülen ilerlemeler yanında; müspet ilimlerde de kaydedilen seviye XVII. yüzyılda bir inhitata uğramıştı. Bununla beraber Osmanlı yükselişi de sukut eden İslâm medeniyetinin umumî çerçevesi içinde olup, onun kaderine bağlıydı. İslâm medeniyeti ise yaratıcılık kudretini bu yüzyıllarda kaybetmişti. Esasen İslâm me-

(15) Mümtaz Turhan. *Kültür değişimleri; sosyal psikoloji bakımından bir tetkik*. 2. bs İstanbul, 1959. 134-135. S.

(16) Nurettin Topçu. *Yarıncı Türkiye*. İstanbul, 1961. 37-38. S.

deniyetinin, Moğol istilasıyla tarihte misli görülmemiş tahriplere uğramasından sonra, kısırlığa ve sukuta mahkûm olması da tabii bir hâdisedir. İslâm dünyası bu duruma düşerken, Haçlı Seferleri'nden sonra ticarî ve kültür münasebetleri sayesinde İslâm medeniyetini iktibasa devam eden Avrupa, bir kaç yüzyıl zarfında medenî hamlelerini yapmış; önce Akdenizde sonra da Okyanuslarda ticarete hâkim olarak servet kaynaklarını elde etmiş ve İslâm dünyasının iktisadî çöküşüne de sebep olmuştur. Osmanlı devlet erkânı, XVII. yüzyılda, kendi inhitatlarını görmekle beraber, bunun geçici olduğuna ve müesseselerin ıslahı sayesinde İmparatorluğun tekrar eski kudret ve hayatiyetini kazanacağına inanıyor; fakat İslâm medeniyetinin umumî inhitatı içersinde ve onun kaderine bağlı bulduklarını düşünemiyorlardı. Bugün bile, ne İslâm medeniyetinin inhitatı, ne de Osmanlıların onun çerçevesinde düşünülmesi lüzumu kavranılmamıştır.⁽¹⁷⁾

«Tanzimata kadar, muhtelif fasılalarla devam edecek olan ve ıslahat hareketi diye tavsif ettiğimiz, bu kıvılda ve sıçramaların karakterlerini izahatta, ilk sırada, fikrî esasların yokluğunu kaydetmek icap eder. Filhakika Osmanlıların, garplılar karşısında ricati, Osmanlı münevverleri nezdinde hiçbir ilmi endişe uyandırmamıştır.⁽¹⁸⁾

Bu arada biraz geriye giderek, Rönesans'ın her sahada muvafakiyet elde edebilmek için servetle maddî kuvveti her yerde kullandığını hatırlamak lâzımdır. Avrupa'ya saadet getiren servetle hâkimiyetler Avrupalının gözünü yeni dünyalara dikmiştir. XV. yüzyılda başlayan müstemleke hareketleri, Avrupa'nın yer yüzünde nasıl bir müstehlik ve istismar edici bir kuvvet olduğunu bugün dünyaya açıkça göstermiştir. İçte ve dışta yaptığı savaşlarla maddî kuvvet ve kudretini fazlasıyla tüketmiş bir milletin, müstemleke zihniyeti sahiplerine karşı hasis kalmasına da şaşırılmamak ve bunu tabii karşılamak icabeder.

Bunun için, Osmanlı cemiyeti, yalnız matbaa konusunda değil, büyük sanayi devrine giren Avrupa'nın, gerek fikrî sahadaki gelişmelerinden ve gerekse teknikde ileri doğru attığı adımlardan istifade edebilmekten uzak kalmıştır. Bu bir kitle direnişi, bir milletin gururu ve yenilmezlik fikrinin iligine, kemiğine işleyişinin neticesidir.

(17) Osman Turan. a.g.e., 205. S.

(18) Enver Ziya Karal. «Tanzimattan evvel garplılaşıma hareketleri». *Tanzimat I.* İstanbul, 1940. 17. S.

Batı ile bizim kadar uzun ve çetin mücadelelere girdiği halde, bizim kadar ona mukavemet etmiş olan ve bu mukavemeti devam ettiren bir başka millet gösterilemez. Bu direnmenin sebebini Türk milletinin intibak kabiliyetindeki eksiklik yerine, Türk kültürünün çok sağlam ve köklü oluşu, içtimai ve ahlâki kıymetler bakımından Batı medeniyetinden üstün oluşu ile izah etmek daha doğru olacaktır.

Ancak Batı'daki üstünlüklerimizin sona ermesi, askeri sahada uğradığımız mağlûbiyetler, geniş ve hudutsuz toprakları terkedip daha içerlerdeki sınırlara çekilmemiz, mağlûbiyetlerin tekerrürü, Batılılaşmaya karşı başlangıçta gösterilen bu içtimai - ruhi mukavemetin kırılmasında başlıca sebepler olmuştur.⁽¹⁹⁾

Bu arada bir başka sebep, o devrin yaşama nizâmında mühim bir yer tutan, kaynağını dinî ve millî an'anelerden alan eski esnaf teşkilâtının durumu olmuştur. Eski cemiyet hayatımızda her çeşit esnaf ve sanatkâr loncalara ayrılmıştı. Bu loncalar hususî örf ve âdetlere sahip olup, devirlerinde kalifiye işçi yetiştirmiş, iş ve sanat ahlâkını muhafaza ve işçiyi himaye etmiştir. Bu loncalara bağlı olan hattatlar ve müzehhibler, matbaanın Türkiye'ye sokulması teşebbüsü karşısında, haklı olarak meslek ve geçimlerini kaybetmek, ayrıca loncalarının dağılması korkusuyla direnmişlerdir. Nitekim, sonradan matbaanın gelişmesi, hat sanatına ve hattatlara olan ihtiyacı azaltmış, hat sanatının ve ona bağlı diğer eski kitapçılık sanatlarının ortadan kalkmasına, dolayısıyla bu esnaf teşkilâtının örf ve âdetlerinin kuruyup silinmesine yol açmıştır.

Ayrıca unutulmaması icabeden bir diğer husus da, yazma kitabın Türk benliğinin kudretini ortaya koymak, yaratıcı zengin Türk muhayyilesinin ve Türk zevkinin inceliğini, bütünlüğünü meydana çıkarmak bakımlarından ayrı bir değer ölçüsüne sahip olarak görüldüğüdür. Bizde yazma kitaba karşı duyulan alâka ve rağbet çok eskiye kadar uzanır. Türkler, basma kitabın okunmasının daha kolay olduğunu kabul etmekle beraber, işlek olmayan bir yazıyla da yazılmış olsa, yazma kitabı en güzel basmalara uzun zaman tercih etmişlerdir.⁽²⁰⁾

1787 tarihinde İmparatorluk Türkiye'si'nin İsveç Sefiri olan Mouradgea d'Ohsson; yazma kitapların alım satımının sayısız देनेcek kadar hattat ortaya çıkardığını, bunların devamlı surette ki-

(19) Mümtaz Turhan. a.g.e., 128. S.; Osman Turan. a.g.e., 221. S.

(20) İsmet Binark. «Türk kitapçılık tarihinde hat sanatı ve kütüphanecilik». Türk Kültürü, Yıl: IV, 41. Sayı, Ekim 1966, 470-485. S.

tap istinsahı ile meşgul olduklarını, bu arada pek çok kitapçı dükkânının doğduğunu, sah haf denilen bu dükkânların İmparatorluğun bütün şehirlerinde ticaret yaptıklarını, sah haflardan ayrı olarak müstakil gezici esnafın,⁽²¹⁾ hanları, konakları, şehrin çeşitli mahallelerini durup dinlenmeden gezerek kitap sattıklarını, yazma eserlerin çokluğu ve matbaa karşısında müstensihlerin birden bire dilenecek hale gelmeleri korkusunun, Osmanlılarda matbaacılığın gecikmesine en büyük sebep olduğunu ileri sürer.⁽²²⁾

Matbaanın kurulmasına karşı çıkan hattatların bu direnişlerinin bir diğer yönü de, matbaacılığı kendileri için büyük bir ticari kazanç kaynağı olarak gören Rum ve Yahudilerin, memleket sınırları içersinde ve özellikle İstanbul'da etrafı rahatsız edecek şekilde faaliyet göstermelerindedir. Bunun siyasî yönlerine ve neticelerine daha önce temas edilmişti.

Bu tarihlerde İstanbul'a gelen, Paris ve Monpeliye Fen Akademileriyle, Londra Tarih Cemiyeti üyelerinden Graf Marsilli'ni 1737'de Petersburg Akademisi matbaasında basılmış olan eserinde, hattatların direnişi konusunda şunları yazar: «Hakikaten Türkler kendi kitaplarını bastırmazlar. Bu da zannedildiği gibi tab'in onlar için memnû bir iş olduğundan ileri geldiği de katiyen doğru değildir. Ancak bu keyfiyet Türklerin mübeyyiz ve müstensihlerin ekmeğine mâni olmayı asla istemediklerinden ileri geldiğine şüphe yoktur. Benim İstanbul'da bulunduğum zaman bu mübeyyiz ve yazıcıların adedinin 90 bin kadar olduğunu anladım. Memlekete yalnız kendi kazançları için matbaacılığı geniş mikyasta sokmayı arzu eden Rum ve Yahudilere Türkler daima bunu ihtar edip durmakta idiler».⁽²³⁾

Osmanlıların; Asya, İslâm ve Selçuk an'anelerinden aktarılan üstünlük duygusu, âlemin hükümranı olma misyonu öylesine kuvvetliydi ki, Avrupa devletlerinin ticaret temsilcilerine, kendi iktisadî durumlarını ve siyasî müesseselerini temelden sarsacak bir takım imtiyazlar vermekte hiç mahzur görmemişlerdir.

(21) Bu gezici satıcılara *Bohçacı* tâbir olunurdu. Bunlar, yazma kitapları koyunlarında veya bir bohçaya sararak konakları dolaşırlardı. bk. : İsmet Binark. «Eski devrin kitapçıları: Sahhafılar». *Eski kitapçılık sanatlarımız*. Ankara, 1975, 88-95. S.

(22) Mouradgea d'Onsson. «170 yıl önce İstanbul'da umumî kütüphaneler», terc. ed. Şahap Nazmi Coşkunlar. Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, VI. C., 3. Sayı, 1957, 54. S.

(Bu yazı, yazarın *Tableau général de l'Empire Ottoman* adlı eserinin 2. cildinin 487. sayfasından tercüme edilmiştir.)

(23) Graff Marsilli. *Osmanlı İmparatorluğunun zuhur ve terakkisinden inhitatı zamanına kadar vaziyeti*. terc. ed. : M. Kaymakam Nazmi. Ankara, 1934, 49. S.

Ticaret serbestliğinden ve kapitülasyonlardan geniş ölçüde yararlanarak büyük servetler elde eden gayri müslim ticaret erbabı, Avrupa devletlerinin müdahalelerine imkân verecek tarzda, dinî ve ırki serbestlik ve hak iddialarını körükleme hususunda, zaman zaman içtimai bünyeyi yıpratıcı tahripkâr faaliyetlere de girişmişlerdir.⁽²⁴⁾

Bilindiği gibi, «Milli iktisadi kudretin azalması devletin birçok isyanlarla karşılaşmasına sebep oluyor ve zaten zayıflamış olan merkezi otorite büsbütün zayıflıyordu. İmparatorluğun toprakları genişliyorken statüye göre vaki tabakalaşma iktisadi tabakalaşma ile intibak halindeydi. Çünkü, yeni topraklar kazanıldıkça milli gelir artıyor ve bundan müslüman Türk tebaanın idareci, zenaat erbabı ve tüccar orta sınıfları ehemmiyetli ölçüde faydalanıyordu. Fakat Batı'da kapitalizmin serpildiği devrede bu iki tabakalaşma arasındaki intibak ortadan kalktı ve statüye göre tabakalaşma sun'î bir mahiyet kazandı. Çünkü statü bakımından aşağı tabakada bulunan gayri müslim tüccarlar, sermayelerini yatırım haline inkılâp ettirmek suretiyle milli sanayiye kalkınmasına çalışacak yerde Avrupa'daki büyük sanayi işletmelerinin mamullerini memlekete ithal suretiyle büyük kârlar sağlamak yolunu tercih ettiler ve böylece milli sanayiye çökmesi ile birlikte ticaret muvazenemizin bozulmasında rol oynamakta mahzur görmediler».⁽²⁵⁾

Zamanla ihmal edilen iktisat politikası, Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi ve ticari hayatını gayri müslimlerin eline bırakmakta sonsuz bir kayıtsızlık göstermiştir.

Türkiye'ye matbaanın geç girişinin sebepleri arasında, kâğıt istihsalinin yetersizliği ve matbaayı çalıştıracak yeterli sayıda teknik elemanın bulunmaması da şüphesiz büyük rol oynamıştır.

Prof. Osman Ersoy'un Türkiye'ye matbaanın girişi ve ilk basılan eserler üzerine yaptığı araştırmada,⁽²⁶⁾ Müteferrika matbaasında basılmış kitapların kâğıtlarının Avrupa'dan getirilmiş olması, matbaanın kâğıt ihtiyacının karşılanması için daha sonra İbrahim Müteferrika'nın önayak olmasıyla, Yalova'da bir kâğıt fabrikasının kurulması, basım işinin yürümesi için yeterli kâğıt istihsalinin olmadığını gösterir.

(24) Âmiran Kurtkan. *Genel sosyoloji*. İstanbul, 1974. 132. S.

(25) Âmiran Kurtkan. a.g.e., 179. S.; ayrıca bk. : Ahmet Hamdi Tanpınar. «*Garblışma hareketine umumî bir bakış*». *XIX. asır Türk edebiyatı tarihi*. 1. C., 3. bs. Ankara, 1967. 5. S.

(26) Osman Ersoy. *Türkiye'ye matbaanın girişi ve ilk basılan eserler*. Ankara, 1959.

Dışardan kâğıt ithalinden tasarrufta bulunmak düşüncesiyle Müteferrika İstanbul'da kâğıt sanayiinin kurulması teklifinde bulunmuş, 1744'de Hotin'den Aslan adında bir Musevî Polonya'ya gönderilerek, oradan üç kâğıt ustası getirtilmiştir.⁽²⁷⁾

Bu tarihte Yalova'da (Yalakâbad) kurulan kâğıt fabrikasından önce Türkiye'de kâğıt imalâthanelerinin bulunduğu az çok bilinmekteyse de, bu konunun bulunacak yeni bilgi ve belgelerin ışığında araştırılması, kültür ve iktisat tarihimiz bakımından şüphesiz çok önemlidir.

Amasya'da XV. yüzyıl başlarında bir kâğıt fabrikasının bulunduğu, 1486-1487 (H. 892) tarihli Bursa Şeriye Sicillerine göre Bursa'da bir kâğıthane olduğu, H. 911 tarihli II. Beyazıd vakfiyesinin metnindeki —kâğıdı tamam İstanbulî kâğıttır— ifadesinden, bu tarihlerde İstanbul'da bir kâğıt imalâthanesinin bulunduğu, bu konuda yapılan araştırmalarla ortaya çıkmıştır.⁽²⁸⁾

Meseleye bu devir insanının ruh yapısına hâkim olan unsurlar, henüz uzak bir istikbale devredilebilecek kadar çeşitlenmemiş ihtiyaçlar, istihsal şekli ve tekniği noktalarından da bakmak icabedecektir. Özellikle istihsal şekli ve tekniği noktalarından meseleye bakılırsa, bu devirde her türlü yeniliğe, değişmeye kapılarını kapamış bir istihsal şekli ve tekniği ile karşı karşıya olduğu görülecektir.⁽²⁹⁾

İşte bunun gibi sebeplerden dolayı, matbaa önceleri hoş görülmemiş ve netice olarak da geç benimsenmiştir. Ancak bu bizde olduğu gibi, Avrupa'da da çeşitli tepkilerle karşılanmıştır.

«Fransa'da kısa zamanda matbaacıların sayısı artınca, kitapları elle çoğaltmayı sanat ve geçim vasıtası yapmış olan müstensihler (kopyacılar) Paris Parlamentosuna matbaacıları şikâyet etmişler ve sihirbaz olduklarını ileri sürmüşlerdir. Parlamento müstensihleri haklı bularak, matbaacıları hapse attırmış, basılan kitapların müsa deresine karar verilmiştir. Jean de la Piére'e Sorbon'da matbaa kurmasını tavsiye etmiş olan Kral XI. Louis bu haberi alınca Parlamento kararını bozmuş, matbaacıları da hapisten çıkarıp kitaplarını geri verdirmiştir».⁽³⁰⁾

(27) İsmail Hakkı Uzunçarşılı. *Osmanlı tarihi*. IV. C., 2. ks. Ankara, 1956. 517. S.

(28) Osman Ersoy. *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Türkiye'de kâğıt*. Ankara, 1963. 27-29. S.; ayrıca bk. : «Bursa'da kâğıt fabrikası meselesi (XV - XVI. yüzyıl)». Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi, XXII. C., 1-2. Sayı, Ocak - Haziran 1964.

(29) Sabri Ülgener. *İktisadî inhitat tarihimizin ahlâk ve zihniyet meseleleri*. İstanbul, 1951. 60. S.

(30) Hasan Refik Ertuğ. *Basın ve yayın hareketleri tarihi*. 1. C. İstanbul, 1970. 34. S.

İngiltere'de 1476'da Westminster'de ilk matbaayı kuran William Caxton, ilk bastığı eser üzerine, rahiplerin tepkisiyle karşılaşmış ve dinsizlikle suçlanmıştır. Westminster başrahibinin basımın dine aykırı olmadığını söylemesi üzerine kendisine yapılan hücumlardan kurtulmuştur. Yine o yüzyıllarda, Avrupa'da, halkın okuma ve öğrenme için duyduğu şiddetli arzuya rağmen, devrin idarecileri matbaacılığa karşı daima düşmanca tavır takınmışlardır.⁽³¹⁾

Jacob Burckhardt, İtalya'da rönesans kültürü adlı eserinde, «... Eserin muhtevasına duyulan saygıyı mümkün olduğu kadar asaletli süslemelerle ifade etmek zihniyetinin hâkim bulunduğu bir sırada, birdenbire ortaya çıkan basılmış kitaplara karşı başlangıçta gösterilen çekingenlik ve mukavemeti tabii görmek lâzımdır. Urbino hükümdarı Federigo, basılmış bir kitap sahibi olmaktan —utanç duyardı—».⁽³²⁾ demektedir.

Aynı şekilde «Hümanizma ve Rönesans bilgi ve düşüncenin basım vasıtasıyla yayılmasını teşvik etmişse de, gerek kilise gerekse devlet işlerinin başında bulunanlar bundan korkarak basımı körletmeğe çalışmışlardır. XVI - XVII. yüzyıllarda basım ancak birkaç ülkücü sanatkar aile tarafından desteklenerek baskı altında güçlkle ilerliyebilmiştir».⁽³³⁾

1648 İngiliz inkılâbının sebebi taassuptur. Stuart'ların hâkimiyeti altındaki İngiltere'nin dinî hayatı bilinmeyecek olursa, Amerikan kolonizasyonu, sırf biyolojik ve iktisadî görüşlerle açıklanmaya kalkışılır. Halbuki burada söz konusu olan göçler, dinî baskılardan doğmuştur.

(31) Hasan Refik Ertuğ. a.g.e., 34-35. S.

(32) Jacob Burckhardt. *İtalya'da rönesans kültürü*. terc. ed. : Bekir Sıtkı Baykal. I. C. İstanbul, 1957. 271. S.

(33) Adnan Erzi. «Basım». Türk Ansiklopedisi, V. C., 1952, 331. S.; Batı'da matbaa fikrine başlangıçta karşı koymada bulunduğu hususunda, Svend Dahl'in *History of the book*. (New York, 1958) adlı eserinde de oldukça geniş bilgi yer almıştır. Tesbitlerimize göre; *Stationnaire* denilen kitapçılar, kitap çoğaltan, resimleyen ve ciltleyen kişilerden bir Lonca kurmuşlardı. Matbaa teşebbüsüne karşı ilk tepki gösterenler bunlar olmuştur. Üniversitelerin yardımı ile, bu teşebbüsü neticesiz bırakmağa çalışmışlar, ancak bunda muvaffak olamamışlardır. Zira önce kitapçıları tutan kilise meclisleri, daha sonra dinî kitapların halka dağıtımının bu yolla kolay olduğunu görünce, matbaa fikrini desteklemişlerdir. Kilise, matbaacıları hizmete çağırılmış ve manastırlardaki istinsah atelyeleri, yerlerini matbaaya terketmişlerdir. Ancak kitapçıların ve koleksiyoncuların basılmış kitaba karşı olan tavırları bir süre daha devam etmiştir.

Haçlı Seferleri'nin dini sebeplere bağlandığı, engizisyonun ve din savaşlarının da dini inançlardan doğduğu bugün bilinen bir hâdisedir.

1782 yılında Fransa'da ipek dokuyan makineli tezgâhların mucidi Jacquard, bu icâdından ötürü Lyons'lu işçilerin öfke ve kinini kazanmış, işçiler kendisine karşı birleşerek Place des Terreaux Meydanında büyük bir miting tertiplemişler ve burada icât edilen makinenin tahrip edilmesi yolunda ortak karar almışlardır. İşçilerin bu teşebbüsü ancak askeri müdahale ile önlenebilmişti. Bunun gibi, 1816'da İngiltere'de, dantel makinesinin mucidi Heatcoat'ın Loughborough'daki fabrikası, elle dantel ören işçiler tarafından yakılmıştır.⁽³⁴⁾

Görülüyor ki, Batı'da da muhtelif devirlerde ve çeşitli sahalarda yenilik hareketlerine karşı direnmeler olmuştur. Öyle ki, ilmi zihniyetin ve teknik keşiflerin son derece geliştiği yüzyıllarda bile Avrupa medeniyetinin ne kadar müşküllerle karşılaşarak ilerlediği ve taassubun ne derece kuvvetli bir engel teşkil ettiğine dâir çok çeşitli misaller vermek mümkündür. Bizim burada belirtmek istediğimiz husus, her cemiyette ve her devirde yenilik hareketlerine başlangıçta bir karşı koymada bulunduğuudur. Bunu da, cemiyetlerin kültür değişmeleri açısından tabii karşılamak icabeder.

Türkiye'ye matbaanın girmesi tarihi olarak, her ne kadar 1727 yılı gösterilirse de, bu tarihten çok önceleri memleketimizde matbaanın bulunduğu kesinlikle bilinmektedir. Rum Mystakidis Efendi ile, Musevi Prof. Bodrumlu Avram Galânti, matbaacılığın memleketimizdeki tarihini 1493-1494 yıllarına kadar götürmektedirler.

Bodrumlu Avram Galânti'ye göre, matbaa ilk defa 1492'de Yahudiler tarafından sokulmuş ve bunlar tarafından İbranice Tevrat, tefsir, gramer ve tarih kitapları basılmıştır. 1567'de Ermeniler ve 1627'de Rumlar tarafından aynı teşebbüsün tekrarlandığını görüyoruz. Galânti, II. Beyazid zamanında İstanbul ve Selânik'de dokuz, I. Selim zamanında da otuz üç kitap basıldığını söylemektedir.⁽³⁵⁾ Bu tarihlerde İstanbul'da üç ve Selânik'de bir matbaa faaliyet göstermiştir. Bu matbaalarda İbranice, Lâtinçe ve Yunanca eserler basılmıştır.⁽³⁶⁾

(34) Samuel Smiles. *Kendine yardım*. terc. ed. : Süreyya S. Berkem. İstanbul, 1960. 50-52. S.

(35) Bodrumlu Avram Galânti. a.g.e., 109, 160. S.; Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı müellifleri*. III. C., İstanbul, 1342. 19. S.

(36) Selim Nüzhet Gerçek. *Türk matbaacılığı*. İstanbul, 1939. 27. S.

Mystakidis Efendi, II. Beyazıd'ın, basma sanatıyla uğraşanlar hakkında idam cezası irade eylediğini ve I. Selim'in de bu cezayı yenilediğini söylemekte ise de, Osmanlı tarihinde böyle bir cezaya uğrayanlara dair kayıt bulunmamaktadır. Üstelik Mystakidis Efendi, 1490 yılında İstanbul'da Josef Bengori adlı müellife ait İbranice bir tarih kitabının basıldığını ve bu basım faaliyetinin 1598 yılına kadar devam ettiğini yine ifade etmektedir.⁽³⁷⁾

Bu arada, 1514'den sonra Batı'da ve bizde Arap harfleriyle kitap basıldığı ve İstanbul'da basılı kitap ticaretinin mevcut olduğu da bilinmektedir.⁽³⁸⁾

Mansurizâde İzmirli Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic-ül-Vukuat* adlı tarihinde; «Muradı sâlis asrında bir ecnebi, türkçe huruf ile kitap tabetmek ve gümrük rüsumundan muaf tutulmak üzere ruhsat istida edip müsaadeyi havi ferman verilmiş olduğundan hicri 996 (1587) tarihinde Vâsif Tarihi hacminde bir kitap basmış⁽³⁹⁾ ve Ferman-ı âli-i mezkûru dahi dibacesine aynen yazmış olmakla bir nüshası şeyh-ül islâm-ı esbak Hüsam Efendi merhumda manzur-u fakir olup fakat ismi ve kangı fenden olduğu hâtırda kalmadı.»⁽⁴⁰⁾ demektedir.

Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'da, Sultan III. Ahmed zamanında matbaa açılmadan önce İstanbul'da ve diğer bazı Osmanlı şehirlerinde Arapça, İbranice, Rumca ve Ermenice kitaplar basan matbaalar olduğunu, Arap harfleriyle basılmış olan hendeseye ait Usuli Oklidis'in III. Murad tarafından verilmiş olan bir fermanla, 1587 senesinde İstanbul'da satışına müsaade edildiğini yazar.⁽⁴¹⁾

IV. Mehmed zamanında basılmış bir kitaptan, Tayyazâde Ahmed Atâ, tarihinde «Mehmed Han-ı râbi hazretlerinin hengâm-ı saltanatlarında kitap tabolunmuşsa da hurufat hakkıyla ve lâyıkiyle tanzim olunamadığından...»⁽⁴²⁾ diye bahsetmektedir.

1567 tarihinde İstanbul'da faaliyet gösteren ilk Ermeni matbaasını, İtalya'da matbaacılığı öğrenmiş Sivashlı Apkar (Abgar) adlı Er-

(37) Mystakidis. «*Hükümet-i Osmaniye tarafından ilk tesis olunan matbaa ve bunun neşriyatı*». Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, 5. Cüz, 1 Kânunuevvel 1326, 324. S.

(38) Efdalrettin. «*Memalik-i Osmaniyyede tıbaatın kide mi*». Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası, 7. Sene, 40. Cüz 1 Teşrinievvel 1332, 242. S.; Ayrıca bk. : Selim Nüzhet (Gerçek). *Türk matbaacılığı. İkiyüzüncü sene-i devriyesi münasebetiyle*. İstanbul, 1928. 20-25. S.

(39) Bu kitap hendeseye ait olup, Nasirüddin Tûsi'nin *Kitab-ı tahrir li-usuli Oklisi*'dir.

(40) Mansurizâde İzmirli Mustafa Nuri Paşa. *Netâyic el-vukuat*. 3. C., 2. tabı, İstanbul, 1327. 110. S.

(41) İsmail Hakkı Uzunçarşılı. a.g.e., IV. C., 1. ks. 158. S.

(42) Tayyazâde Ahmed Atâ. *Tarih-i Atâ*. 1. C., İstanbul, 1292. 157. S.

meni, makine ve diğer malzemesini Venedik'ten getirmek suretiyle İstanbul'da Kumkapı'da bugün mevcut olmayan Surp Nikogas Kili- sesi akaretlerinde kurmuştur. Bu matbaada Ermenice bir gramerle, dua ve bir âyin kitabı basılmıştır.⁽⁴³⁾

İlk Rum matbaası ise, daha önce de ifade edildiği gibi, Ortodoks Patriği Kyril Lukaris'in desteği ile Nicodeme Metaxas adlı bir Rum rahip tarafından kurulmuş ve bu matbaada 1627'de ilk olarak Mu- seviler aleyhine bir risale basılmıştır.⁽⁴⁴⁾ Yine bu devirlerde dışardan, özellikle İtalya'dan satılmak üzere Türkiye'ye basılı kitap sokul- muştur.⁽⁴⁵⁾

Bizde matbaa, Yirmisekiz Çelebizâde Sait Mehmed Efendi⁽⁴⁶⁾ ile, Osmanlı - Avusturya savaşlarında 1693'de Osmanlılara esir düşerek İstanbul'a getirilen, burada ihtida ederek müslüman olan ve bu su- retle esirlikten kurtulan, sonraları Dergâh-ı Âli Mütferrikalığında vazife aldığından dolayı Mütferrika lâkabıyla anılan İbrahim Mü- tferrika'nın ortak eseridir.⁽⁴⁷⁾ Birincisi fikir, mevki ve parasıyla, ikincisi de çalışmasıyla bunu ortaya koymuşlardır.

(43) Selim Nüzhet Gerçek. a.g.e., 29. S.

(44) Bu risalenin tam bibliyografik künyesi :

Court traité les Juifs
il a été imprimé Constantinople
Aux frais et soins du Reverendissime et très érudit entre les moins
M. Nicodeme Metaxas
en l'an 1627

(45) A. Adnan Adıvar. «XVIII. asır ve matbaa». Osmanlı Türklerinde ilim. İstanbul, 1943. 139-159. S.

(46) 1755'de kısa bir süre Sadrâzamlık yapmış olan Sait Paşa.

(47) Halasi Kun. «İbrahim Mütferrika». İslâm Ansiklopedisi, 49. Cüz, 1951, 869-908. S.: İmre Caracson (Karaçun). «İbrahim Mütferrika» Tarih-i Osmanî Encümeni Mec- muası, 1. Sene, 3. Cüz, 1 Ağustos 1326, 178-185. S.; Niyazi Berkes, Türkiye'de çağdaşlaşma (Ankara, 1973) adlı eserinde (47-52. S. ve notlar), De Saussure Czezarnak (Szezarnak), Katolik rahibi İmre Caracson (Karaçun), Aladar F. Simonffy, H. Kun gibi Macar, Abbe Toderini, Hammer, Babinger ve Mordtman gibi Avrupalı yazarların, Ebüzziya Tevfik, Bursalı Mehmed Tahir, Efdalettin, Mystakides, Ahmed Rasim, Ahmed Refik (Altınay), İhsan Sungu, Selim Nüzhet Gerçek, A. Adnan Adıvar, İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve diğerleri gibi Türkçe yazmış yazar ve âlimlerin İbrahim Mütferrika'nın hayatı, esirliği, müslümanlığı ve İslâmiyeti savunmak için yazdığı Risale-i İslâmiye adlı eseri hakkında hataya düştüklerini söylemekte ve değişik görüşler ileri sürmektedir. İleri sürdüğüne göre, Mütferrika iddia edildiği gibi Kalvinist olmayıp Unitarius inancına bağlıdır. Macaristan'ın (bugünkü Romanya'da Cluj adını taşıyan) Koloszar'da ilâhiyat tahsili yapmıştır. Bu konu için ayrıca bk. : Niyazi Berkes. «İlk Türk matbaası kurucusunun dinî ve fikrî kimliği». Belleten, XXVI. C., 104. Sayı, Ekim 1962, 720-721. S.; Dilâver Ağazade Vahit. Hadikat'ül vüzerâ zeyli. Ceride-i Havadis, 1271, 11-12. S.

1720'de III. Ahmet ve Sadrâzam Nevşehirli Dâmad İbrahim Paşa tarafından Fransa'ya sefir olarak gönderilen ve XV. Louis devri Fransa ve Paris'ini anlatan Fransa Sefaretnâmesi adlı meşhur seyahatnâmenin de sahibi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin oğlu olan Sadaret Mektubi Kalemî kâtiplerinden Sait Mehmed Efendi, bu tarihte vazifeli olarak babasıyla birlikte Paris'e gitmiş ve burada matbaayı bizzat görerek faydalarını takdir etmişti. Memleketimizde matbaanın teessüsü bu seyahatin neticesinde olmuştur.

Duc de Saint Simon hâtıratında Mehmed Çelebi'nin Paris'te bir matbaayı ziyaret ettiğini ve bu ziyareti neticesinde Mehmed Efendi'nin Türkiye'de bir matbaa açmayı düşündüğünü yazar.⁽⁴⁸⁾

Çelebizâde Asım Efendi de tarihinde; Sait Mehmed Efendi'nin halkı okutmak için bir matbaa tesisine bu seyahatin bir fırsat teşkil etmiş olabileceğini ileri sürmüştür.⁽⁴⁹⁾

Sait Mehmed Efendi, bu teşebbüsü için kendisine en uygun yardımcı olarak Müteferrika'yı bulmuş, beraberce hazırladıkları bir risaleyi, Şeyhülislâmdan fetva alınması ve Padişah'tan ferman çıkması için İbrahim Müteferrika'nın imzasıyla Sadrâzam Damad İbrahim Paşa'ya vermişlerdir. Vesilet-üt-tiba'a adını taşıyan ve matbaanın faydaları hakkında gerekli sebepleri sıralayan risalede⁽⁵⁰⁾ öne sürülen fikirler devrin düşünce, duygu ve ihtiyaçlarına göre ayarlanmış olup, mantıkidir. Bu risalede devrin taassup havası okşanmış, bu suretle yapılması muhtemel itirazlar önlenmeğe çalışılmış, matbaanın İslâmiyete faydaları ve dolayısıyla İslâm kültürüne yapacağı hizmetler üzerinde bilhassa durulmuştur. Bunun yanı sıra dinî eserlerin basılmıyacağı kaydının ilâvesi de unutulmamıştır.

Sadrâzam Damad İbrahim Paşa, risale ile kendisine yapılmış olan müracaatı bir komisyonda tetkik ettirerek uygun bulmuş ve teşebbüs sahiplerini de teşvik etmiştir. Böyle bir yeniliğin muhalefetle karşılaşılması ihtimalinin şer'i bir fetva ile de önlenmesi düşünülmüş ve bu husustaki dinî fikri alınmak üzere, mesele Şeyhülislâm Abdullah Efendi'ye havale olunmuş, Şeyhülislâm da, muhtemel itiraz-

(48) Saint-Simon, Claude Henry. *Mémoires*. Paris, 1881-1889. 249. S.

(49) Küçükçelebizâde İsmail Asım. *Asım tarihi*. İstanbul, 1153. 120. S.

(50) Risalenin faksimilesi için Selim Nüzhet Gerçek'in *Türk matbaacılığı* adlı eserinin vesikalar bölümüne (50-51. S.), risalenin Türkçesi için de, Ahmed Refik (Altınay)'ın *Hicri on ikinci asırda İstanbul hayatı. 1100-1200*. (İstanbul, 1930) adlı eserinin 91. sayfasındaki 122 numaralı vesikaya, ayrıca, İhsan Sungu'nun «İlk Türk matbaasına dair yeni vesikalar». (Hayat Dergisi, III. C., Nu. 73, 1938., 9-15. S.) adlı makalesine ve A. Adnan Adıvar'a (a.g.e., 147. S.) bakılmalıdır.

ları önleyecek tarzda bir fetva vermiştir.⁽⁵¹⁾ Matbaacılığı kabul ettirmek için devrin Şeyhülislâmının fetvasını ve din âlimlerinin tasvibini almak icabetmiştir. Barthold'un **İslâm Medeniyeti** adlı eserinde bununla ilgili olarak şu husus yer almıştır: «... Çünkü basma kitaplardan istifade etmek, din ile alakalı olan medrese âleminde büyük değişiklik doğurabilirdi.»⁽⁵²⁾

Şeyhülislâm Abdullah Efendi, Müteferrika'nın risalesine ayrıca bir takriz (övme) kaleme almış ve diğer bazı ulemâda aynı esere Arapça takrizler yazmışlardır. Bunların hepsi Müteferrika'nın matbaasında basılmış olan **Vankulu Lügati**'nin baş tarafında yer almıştır. Şeyhülislâmın fetvasını müteakip, devrin padişahı III. Ahmed tarafından, Sait Mehmed Efendi ve İbrahim Müteferrika'ya hitaben 1726 tarihli fermanla tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm basmamak şartıyla matbaa kurmalarına dâir gerekli müsaade verilmiştir.⁽⁵³⁾

Matbaada ilk olarak şimdiki takvime göre 31 Ocak 1729 tarihinde İmam ebu Nasr İsmail bin Hammad-ül Cevher-il Fârâbi'nin, **Sıhah-i Cevheri** adlı kitabının, Medine Kadısı iken vefat eden Müderris Mehmed Efendi tarafından yapılan tercümesi basılmıştır. Adı geçen Mehmed Efendi, Vankulu lâkabıyla meşhur olduğundan, Arapçadan Türkçeye bir lûgat olan bu esere de **Vankulu Lügati** denmiştir. Bu tarihten ve bu eserden önce, her ne kadar matbaa iki harita basmışsa da, bunlar baskı tecrübesi olmanın ötesine geçememiştir.

Dikkati çeken bir nokta da, Müteferrika'nın «... matbaa açmak için verdiği istidasında basılacak kitapların yanlışsız olması için fâzıl, edip ve lûgate aşına olan değerli kimselerin matbaanın tasih işleri ile uğraşmasını istemiş ...»⁽⁵⁴⁾ olmasıdır.

Devletin bu matbaa kurma ve işletme teşebbüsüne göstermiş olduğu manevî kolaylığın yanı sıra, maddî desteğini de sağladığı görülmektedir. Şöyle ki, İbrahim Müteferrika'nın yükü az olan bir işe,

(51) İsmail Hakkı Uzunçarşılı. a.g.e., IV. C., 1. ks. 159-160. S.; Server R. İskit. *Türkiye'de neşriyat hareketleri tarihine bir bakış*. İstanbul, 1939, 6. S.

(52) V. V. Barthold. «XV. Asırdan sonra müslüman dünyası». İslâm Medeniyeti tarihi. İv. ed. Fuad Köprülü. Ankara, 1963, 75. S.; Bununla ilgili olarak ayrıca bk.: İmre Caraczon (Karaçun) a.g.m., 183. S.

(53) Ferman ve fetva suretleri için bk.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı. a.g.e., IV. C., 1. ks. 160-161. S.; IV. C., 2. ks. 514. S.; Bunların ve *Vesilet-üt Tıbb'a*'nın tercümeleri için bk.: Henry Omont. «Documents sur l'imprimerie à Constantinople au XVIIIe siècle». *Revue des bibliothèques*, 1895, 10-12, 13-21. S.

(54) Osman Ersoy. *Türkiye'ye matbaanın girişi ve ilk basılan eserler*. Ankara 1959, 23. S.; Tashih işleriyle uğraşacak olanlar için bk.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı. a.g.e., IV. C., 1. ks. 161. S.

Müteferrikalığa⁽⁵⁵⁾ tayin edilerek, esas çalışma gücünü matbaacılığa hasretmesinin temini, ayrıca matbaanın bastığı ilk eserin basımı boyunca matbaada çalışan işçilere her gün muayyen bir ücret⁽⁵⁶⁾ verilmesi, devletin bu işe maddî ve manevî yardım elini uzattığını ortaya koyar.

İbrahim Müteferrika ilk eser verdiği 1729'dan, vefat ettiği H. 1158 (1745)⁽⁵⁷⁾ yılına kadar matbaasında on altı eser basmıştır. Matbaasında bastığı ilk üç eser hariç, diğer kitaplarında «Alâ yedilfa-kirül-muhtaç ilâ rahmetü rabbülkadir İbrahim min Müteferrikagânı dergâh-ı âli» kaydı⁽⁵⁸⁾ vardır. Müteferrika matbaasında basılmış olan, Halepli Hasan Şûuri Efendiye izafeten **Ferheng-i Şûuri** diye tanınan ve bir Farsça - Türkçe sözlük olan iki ciltlik **Lisan-ül-Acem**'in basılmasında Müteferrika fiilen hizmet edememiştir. Bunun içindir ki, bu kitap «Alâ yedilhakir elmemur biamelittab» kaydı ile basılmıştır.⁽⁵⁹⁾

Bizde matbaanın kurulması, memlekete yeni bilgi ve fikirlerin girmesine sebep olmuş, bu noktadan itibaren bilginin yayılması sürat kazanmış ve dolayısıyla müteakip devirlerin kültür değişmeleri üzerinde müspet tesirler yapmıştır.

(55) İbrahim Müteferrika'ya ne zaman Müteferrikalık verildiği kesin olarak bilinmiyor. Ancak Mühürdarlığında bulunduğu Damat Ali Paşa zamanında Viyana'ya Prens Eugene ile müzakerelere elçi olarak gönderildiğinde yani 1715'de, kendisine «Gedikli Müteferrika» rütbesi verilmiş olabilir. bk.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.ö., IV. C., 1. ks. 159. S.; IV. C., 2. ks. 611-612. S.

(56) İhsan Sungu'nun Hazine-i Evrak'ta bulup yayınladığı bir vesikaya göre, matbaada çalışan işçilere günde «onbeş çift fodla tâyinât» verildiği anlaşılmaktadır. bk.: İhsan Sungu, a.g.m., 9-15. S.

(57) İbrahim Müteferrika'nın vefatı doğru olarak yalnız Cevdet Tarihi'nde H. 1158 olarak gösterilmiştir. bk.: Ahmet Cevdet Paşa, *Cevdet tarihi*, 2. C., 2. bs. İstanbul, 1279. 191. S. İbrahim Müteferrika, önce Okmeydanı'nda İdris Müftü Mezarlığı'na giden yolun kenarına gömülmüş, sonradan mezarı Reşit Saffet Atabinen'in delâletiyle Tünel'deki Galata Mevlevihanesi'nin bahçesine nakledilmiştir.

(58) Server R. İskit, «Bizim ilk matbaamız». Aylık Ansiklopedisi, III. C., 1946, 813. S.

(59) Selim Nüzhet Gerçek, a.g.e., 88. S.

Faydalanılan diğer kaynaklar :

Ahmed Cevdet Paşa. *Cevdet tarihi*. 2. C., 2. bs. İstanbul, 1279. 191. S.

(İbrahim Müteferrika'nın vefatı tarihi verilmiştir ki, bu vefat tarihini doğru olarak veren yalnız Ahmed Cevdet Paşa'dır.)

Ahmed Rasim. *Matbuat tarihine medhal, ilk büyük muharrirler*. İstanbul, 1927.

(Altınay) Ahmed Refik. *Hicri on ikinci asırda İstanbul hayatı. 1100-1200*. İstanbul, 1930. 91. S.

(*Vesilet-üt-tıba'a'nın* Türkçesini ihtiva eden risale yer almıştır.)

Pabinger, Franz. *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*. Leipzig, 1919. 11-17. S.

(XIX. yüzyılın başına kadar Türkiye'de matbaacılık ve ilk Türk baskıları hakkında bilgi verilmiştir.)

Barthold, V. V. «XV. asırdan sonra müslüman dünyası». *İslâm medeniyeti tarihi*. İlv. ed.: Fuad Köprülü. Ankara, 1963. 75. S.

(İlk matbaa teşebbüsü karşısında, basma kitaplardan istifade etmenin, din ile alâkalı medrese çevresinde büyük değişiklik doğurabileceği ifade edilmiştir.)

Binark, İsmet. «Zur Geschichte Des Buchdrucks, Einer Erfindung Der Türkischen Kultur Und Zivilisation». *Cultura Turcica*, III. C., 1. 17-25. S.

(Türk kültür ve medeniyetinin bir buluşu olan matbaacılığın tarihçesi hakkındadır.)

..... «İmparatorluk devri Türkiye'sinde esnaf teşkilâtı». Önyasa, 6. C., 64. Sayı. Aralık 1970, 11-13. S.

..... *Eski kitapçılık sanatlarımız*. Ankara, 1975.

Birge, John Kingsley. «The Printing of Books in Turkey in the Eighteenth Century». *Muslim World*, XXXIII, 1943, 292-295. S.

Castellau, A. L. *Moeurs, usages, costumes des Ottomans, et abrégé de leur histoire*. Paris, 1812.

(V. cildin 150, VI. cildin 184-185. sayfalarında ilk Türk matbaası; V. cildin 151. sayfasında azınlık matbaaları hakkında bilgi verilmektedir.)

Dwight, H. G. *Constantinople, settings and traits*. New York, 1926. 256. S.

(Damat İbrahim Paşa'nın matbaa konusundaki gayretleri anlatılmaktadır.)

Gibb, H.A.R. - Harold Bowen. *Islamic Society and the West; Islamic Society in the Eighteenth Century*. Oxford, 1957-1960.

(I. cildin 2. ks.'da 2153 -2154. sayfalar arasında ilk Türk matbaası konusunda bilgi verilmiştir.)

Hammer - Purgstall, Freiherr Joseph Von. *Constantinopolis und der Bosphoros, örtlich und geschichtlich geschrieben*. Pesth, 1822.

(I. cildin 526, II. cildin 330. sayfalarında matbaa konusunda bilgi verilmektedir.)

..... *Geschichte des Osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*. 2. bs. Pesth, 1834.

(IV. cildin 253. sayfasında Türk matbaasının kuruluşu ve ilk basılan eserler konusunda bilgi verilmiştir.)

İbrahim Peçevî. *Peçevî tarihi*. 1. C. İstanbul, 1281. 106-107. S.

(Matbaa konusunda bilgi verilmiştir.)

«Kağıt ve kâğıtçılık» Türk Ansiklopedisi, XXI. C., 162. fask., 1973, 112-115. S.

Kâğıtçı, Mehmet Ali. «Kâğıt». Aylık Ansiklopedi, 1. C., 1945, 216-218. S.

- Karal, Enver Ziya. «III. Ahmed». İslâm Ansiklopedisi. 3. Cüz, 1941. 165-168. S.
- Kay, J. E. *Sketches of Turkey in 1831 and 1832*. New York, 1833. 146-147, 383-384. S.
(Türk matbaacılığı hakkında bilgi verilmiştir.)
- Keskioğlu, Osman. «Türkiye'de matbaa te'sisi ve mushaf basımı». Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XV. C., 1967, 121-139. S.
- Mordtmann, J. H. «İbrahim Müteferrika». The Encyclopaedia of İslâm, II. C., 1927, 439. S.
- Omont, Henry. «Documents sur l'imprimerie Constantinople aux XVIIIe siècle». Revue des bibliothèques, 1895, 185-220, 228-236. S.
(Matbaa ile ilgili olarak verilen ferman, fetva ve Vesilet-üt-Tıba'a'nın tercümelere için bakılmalıdır.)
- *Les missions archéologiques françaises en Orient aux XVII et XVIII siècles*. Paris, 1902. 329-401. S.
(İlk Türk matbaası hakkında bilgi verilmiştir.)
- «Printing». Encyclopaedia Britannica, XVIII. C., 1961, 500-511. S.
- Simonffy, Aladar F. *İbrahim Müteferrika, Türkiye'de matbaacılığın banisi*. terc. ed. : Faruk Yener. İstanbul, 1945.
- Steinberg, S. H. *Five hundred years of printing*. Edinburg, 1955.
- Toderini, Abbe. *Litteratur der Türken*. Königsberg, 1790.
(II. cildin 165-168. sayfaları arasında İstanbul'daki azınlık matbaaları, 169-175. sayfalar arasında ilk Türk matbaası, 176-287. sayfalar arasında bu matbaada basılmış olan eserler, 288-292. sayfalar arasında Müteferrika matbaasının kapanışı, 292-319. sayfalar arasında matbaanın yeniden açılışı ve basılan eserler konusunda bilgi verilmektedir.)
- Ubicini, A. *Lettres sur a Turquie*. Paris, 1851.
(151, 168. sayfalar arasında matbaa, 167. sayfada azınlık matbaaları, 167, 169-171. sayfalarda Türk matbaası, 171-172. sayfalar arasında basılan eserler konusunda bilgi verilmiştir.)
- Ünver, A. Süheyl. «XV inci yüzyılda Türkiye'de kullanılan kâğıtlar ve su damgaları». Belle-ten, XXVI. C., 104. Sayı, Ekim 1962, 739-762. S.
- Watson, W. J. «İbrahim Müteferrika and Turkish incunabula». Journal of the American Oriental Society, 88, 3, 1968, 435-441. S.
- Wilbur, E. M. *A History Unitarianism*. I. C. V. bl., Cambridge. 1952.
(Yazıksız), Necip Asım. «Türk matbaacılığı». Türk Tarih Encümeni Mecmuası. Yeni seri - 1. C., 2. Sayı, Eylül - Kasım 1930.
..... *Kitap*. İstanbul, 1311.